
ІВАН ОГІЄНКО — МОВОЗНАВЕЦЬ

УДК 81'374

А.О.Євграфова

*Сумський державний університет***МАЛОВІДОМІ СТОРІНКИ ЛЕКСИКОГРАФІЧНОЇ
СПАДЩИНИ ІВАНА ОГІЄНКА**

У статті розглядаються два словники Івана Огієнка — “Український стилістичний словник” та “Етимологічно-семантичний словник української мови” в 4 томах. Здійснюється їх аналіз в контексті лексикографічних праць автора.

Ключові слова: словник, етимологія, семантика, стилістика, норма.

Загальна проблема цієї розвідки пов’язана із вивченням творчої спадщини вченого-енциклопедиста Івана Огієнка. У колі інтересів сучасних науковців перебувають різні галузі, в яких працював Огієнко і де зробив значний внесок. Серед мовознавчих проблем, яким дослідник присвятив значну кількість праць і які дотепер залишаються маловивченими, слід назвати лексикографічний аспект. Поза увагою мовознавців були донедавна не відомі широкому загалу фахівців лексикографічні праці Огієнка — “Український стилістичний словник” та “Етимологічно-семантичний словник української мови” в 4 томах. Їх розгляд і є метою нашого дослідження.

Енциклопедія “Українська мова” називає Івана Огієнка як лексикографа у статті, присвяченій історії словникарства, у зв’язку з однією із його лексикографічних праць, а саме: “Українським стилістичним словником” (Львів, 1924) [2, с.281]. Але внесок професора І.Огієнка в українську лексикографію є досить вагомим: за життя автора було видано в книжковій формі десять його словників, крім того, залишився список наукових праць, що досі не опубліковані, і серед них — ще два словники. Усе це свідчить про серйозні здобутки вченого у галузі лексикографії.

Життя Івана Огієнка (1882-1972) припадає на той період, коли українська лексикографія ще вибудовувалася, формувалися концептуальні засади щодо нормалізації мовного матеріалу та упорядку-

вання окремих аспектичних типів словників. На цьому шляху розбудови лексикографічної теорії вможлиблюється укладання І.Огієнком “Стилістично-граматичного словника української мови” та “Етимологічно-семантичного словника української мови”. Ці дефісні назви свідчать про пошуки такого типу словників, який би об’єднував щонайменше два мовних аспекти, спрямованих на задоволення потреб у мовокористуванні.

Завдяки отриманому праву на друк спадщини митрополита Іларіона Інститут Дослідів Волині за останні роки опублікував 13 його книжок, які донедавна зберігалися в архіві за кордоном і чекали на свого читача на рідній землі автора. Залишаючись бібліографічним раритетом, книги тепер видані в Україні, і це тішить серце кожного філолога. Деякі словники Івана Огієнка стали доступними за межами того регіону, де вони були надруковані. Бібліотечний фонд Сумського державного університету нещодавно поповнився двома словниками професора І.Огієнка. Це “Український стилістичний словник” (Вінніпег: Накладом Товариства “Волинь”, 1978. — 496 с.) та чотиритомний “Етимологічно-семантичний словник української мови” (Вінніпег: Накладом Товариства “Волинь”. — Т.1. А-Д, 1979. — 365 с.; Т.2. Е-Л, 1982. — 399 с.; Т.3. М-О, 1988. — 415 с.; Т.4. П-Я, 1995. — 557 с.).

Незважаючи на своєрідний бум у вітчизняній лексикографії, наукові праці професора І.Огієнка залишаються своєрідними оберегами рідної мови, автор дбайливо піклується про цілісність мови, застерігає проти псування, пошкодження, руйнування літературної мови. Можливо, авторові можна у чомусь дорікнути, але тільки не в абстрагуванні від читача. У передмові до “Українського стилістичного словника” читаємо: “... я буду вважати, що хоч до певної міри досяг своєї мети, коли книжка моя послужить заохотою до глибшого познання історичної долі рідної мови, а також до більшого пильнування чистоти її.

Одне бажання було найголовнішим у автора при складанні цієї книжки — бажання дати до рук нашого широкого громадянства працю корисну, котра навчила б його справді чистій, — на власних основах збудованої, — літературної мови, а тим самим і привчила б його більше любити та реально шанувати мову свого рідну, що найпершу підвалину життя Народу, як окремої нації” [1, с.10-11].

Звертаючись до майбутніх читачів “Українського стилістичного словника”, професор Іван Огієнко пише: “Мені дуже корисно було почути голос самих читачів у тих питаннях, про які я пишу в цій книжці, цікаво було б знати також, яких слів читач не знаходить в Словнику. Хто б хотів писати, прошу адресувати: Винники коло Львова” [1, с.10]. Передмова датована 26 листопада 1923 р. У сучасних словниках, мабуть, ми не знайдемо подібних відвертих слів до читачів, що, безумовно, свідчить про щирість автора й намагання бути почутим і зрозумілим.

Щодо теоретичного підґрунтя та з’ясування положень, які лягли в основу формування вокабуляру, відбору матеріалу, наявності

певних позначок і характеристик, то можна зауважити, що невідзначеність на той час предмета стилістики та відповідно відсутність понятійно-термінологічного апарату цієї науки призвели до досить неоднорідного подання мовного матеріалу. Наприклад:

Лекція під п. впливом кажуть в Г. (Галичині) на науку учителя в якій будь школі; задане виучити — теж лекція: У нас сьогодні п'ять лекцій. Я цієї лекції не вмію. На В.У. (“Великій” Україні) **лекція** — лише наука в вищій школі або виклад публічний; в Г. це — **виклад**. На науку в середніх і вищих школах на В. У. кажуть **урок**, від давнього **оурокъ**, а не лекція. Лекція з історії, а не по історії м. [1, с.212].

Дана словникова стаття містить матеріал різного характеру: поперше, заголовне слово семантизується; по-друге, подається синонімічний ряд слів: *лекція, лекція, виклад, урок*; по-третє, диференціюється слововживання на рівні регіонів (Захід — Велика Україна); по-четверте, ілюструється слововикористання; по-п'яте, робиться застереження щодо правильності/неправильності вживання граматичних форм у прийменниково-іменникових словосполученнях. Таким чином, вміщений матеріал можна розглядати як пов'язаний із стилістичною проблематикою саме у тій площині, що він формує мовне чуття, сприяє піднесенню рівня культури мовного спілкування.

Є питання, які автор “Українського стилістичного словника” вирішує для себе однозначно й принципово. Проаналізувавши словники Б.Грінченка та Є.Желехівського (Словники української мови — “Київської Старини” (під редакцією Б.Грінченка) на Україні Великій та Є.Желехівського в Галичині й Буковині), Іван Огієнко відмовляється від тих форм, “що їх у літературній мові ми ніколи не вживаємо”, як це можна спостерігати у “Словарі української мови” Б.Грінченка, який “до свого Словника вносив усе, що мав під рукою, бо дивився на нього, як на словника живої народньої української мови, а тому для довідок на вивчення мови літературної вони (ці словники) не завжди можуть бути корисними” [1, с.2]. Професор І.Огієнко вважає неприйнятним вводити у свій словник західноукраїнські, зокрема галицькі, діалектні слова, полонізми, російські запозичення, які він називає москалізмами. У той же час він намагається певним чином “примирити” ці дві стихії — мову Великої України й Галичини та Буковини. Про це у передмові до “Українського стилістичного словника” І.Огієнко пише так: “На наших очах надзвичайно швидко народжується в Галичині нова літературна мова, що складається з елементів своїх і нових, свіжих елементів з Великої України... Те саме помічаємо й на Великій Україні. Тут же єсть певне бажання ближче пізнати літературну мову Галичини, де-що вже звідси й перейнято, але часто переймається як раз не те, що варте, а цим тільки псується та засмічується літературна наша мова” [1, с.5]. Узагальнюючи свій підхід щодо формування реєстру слів, учений зазначає: “Отже, укладаючи цього Стилістичного словника, я й мав собі на оці

допомогти, в міру можливості, обом кордоном поділеним сторонам — Великій Україні й Галичині — ближче пізнати мову одна одної, і тим облегчити такий помітний уже процес утворення спільної української літературної мови, одної для сходу й заходу її” [1, с.6]. Критерієм втілення наукового принципу при підготовці та систематизації словникового матеріалу став історичний метод, який надав найбільшій об’єктивності, що було для автора *головним провідником у цій праці*. До цього ж долучалися етимологічні розвідки, порівняльний аналіз, особливо де це йшлося про запозичення з російської або польської мов, які переважали на той час серед іншомовної лексики.

Під час підготовки “Українського стилістичного словника” постало питання розробки правильного підрядного зв’язку на рівні керування. До речі, ця граматична проблема залишається саме проблемою й на сьогодні, оскільки керування має національну специфіку, тому боротьба за чистоту української мови, яку послідовно проводить І.Огієнко, втілюючи норму “наддніпрянської” мови, є актуальною, і цей аспект — керування в умовах білінгвізму — розробляється у сучасній україністиці в багатьох розвідках М.Волощак, О.Сербенської, З.Трлака, Є.Чак та ін.

І.Огієнко послідовно супроводжує помітками кожне слово; це стосується акцентології (над кожним словом позначається наголос, який відповідає тогочасній літературній нормі), граматичних позначок: для іменника — рід, відмінкові форми (часто і не лише Р. в.); подається керування при дієсловах, прикметниках, іменниках. Значаються ступені порівняння прикметників. Демонструється дериваційне коло того чи іншого слова.

Наводимо приклади статей із цього Словника.

Багатий, багатир, багатирський, багатіти, багатство, — так це слово пишуть і постійно вимовляють на Великій Україні; давній **богатъ**, **богатый**, **богатыство**, **богатѣти**. В Галичині вжив. частіш арх. форм: багатий і т.п.

Багатий, багатший і багатіший. Багатий *на* що. Багатий на лати та на дрібні слози. Номис. Богатий у всіляки тони. Лепкий. Треба — *на* [1, с.20].

Балакати про кого — що: Що про те балакати. В Галичині балакати *о* що. Балакати українською мовою, телефоном, а не *на* укр. мові, *по* телефону. Не вживати слова “балакати” де не треба, бо в поважній бесіді не балакають, а — розмовляють, ведуть бесіду, точать мову, говорять. Див. по говорити [1, с.22].

Розробка словникової статті на прийменник *по* є дуже показовою, виправданою з огляду на специфіку вживання *по* в українській мові у порівнянні з російською. Подаємо статтю з певними купюрами.

По в укр. мові вимагає по собі місцевого (а не давального) відмінку: по лісах, по долах та горах, по селах (а не по лісам і т. ін.). В давній укр. мові *по* вживався і з дав. відмінком; в мові рос. *по* вжива-

ється лише з дав., а не з місцев. відм. *По* з прикметником, творячи прислівник, часто вживається з давальним: по-людському, по-божому, по-простому; але часто і з місцевим: по-батьківськи. *Йти*, *побігти*, *ходити*, *їхати*, *послати по* кого — що, а не *за* ким — чим: по воду, по сіно. *Йти*, *їхати*, *бігти за* ким — це *йти*, *бігти*, *ззаду* когось; *Бігла* собака *за* возом. *Йти*, *їхати*, *посилати*, *говорити чим* (а не *по* чому): *говорити* телефоном, *їхати* Дніпром, *йти* улицею, *посилати* поштою. Відповідав з історії, а не *по* історії. На прохання, на просьбу, а не *по* проханні, по просьбі. Поділ *по* змісту (а не *за* змістом). Знати пана по халяві. Погов. [1, с.287-288].

Порівнюючи ці та інші статті з Словника І.Огієнка із сучасними словниками неправильностей, труднощів тощо, можна стверджувати, що сучасні поради, застереження, що містяться у наукових розвідках, статтях з культури мови, у переважній більшості випадків, які нам вдалося розглянути, зіставити, є такими ж, як і у аналізованому нами Словнику. Це свідчить принаймні про два моменти: по-перше, про збереження мовної норми, її тяглість і усталеність в українській мові; по-друге, про глибину розуміння І.Огієнком природи мови, її динаміки й статички і водночас прогнотованість збереження стабільності тих базових, системних категорій, яких не розхитують час, небажані запозичення і вплив на мову екстралінгвістичних факторів.

Оприлюднений “Український стилістичний словник” професора І.Огієнка цілком виправдовує мету автора “*послужити заохотою до більшого познання історичної долі рідної мови, а також до більшого гляннування чистоти її*”. Це дуже цінна праця, за яку буде вдячний кожний, хто долучиться до вивчення української мови, хто бажає краще знати цю мову. Практичний характер “Українського стилістичного словника” жодним чином не знижує його наукової вартості, він стане підручною книжкою для вивчення української літературної мови, допоможе відповісти на питання “правильно” чи “неправильно” відносно того чи іншого варіанту, форми, слововживання. Слід додати ще й той момент, що ми, читаючи цей словник, як і інші вже відомі й видрукувані книги із доробку Митрополита Іларіона, долучаємося до тих праць незаангажованого науковця, яких так довго не вистачало сучасному читачеві.

Дослідники спадщини Огієнка-вченого відзначають різноаспектність його наукових праць: він залишив багату спадщину як лінгвіст, філософ, педагог, історик, етнограф, богослов. Напевно, через відсутність видрукуваних українських словників ми не маємо аналітичних праць, в яких би детально розглядався й оцінювався доробок І.Огієнка у лексикографічній справі, що дає нам право ще звернутися до розгляду вищезазначеного чотиритомного “Етимологічно-семантичного словника української мови”. Як свідчить сама назва, словник є заявкою на тип словника, який не став традиційним у лексикографічній практиці. Словник пояснює два взаємопов’язаних мо-

менти, що науково роз'єднані на етимологію, яка вивчає походження слова, і семантику, яка вивчає його значення. Якщо виходити з розуміння того, що назви слів є вмотивованими, то мотивація буде лежати саме у площині значення. Таким чином, етимологічно-семантичний словник термінологічно об'єднує ці лінгвістичні явища, що і доводить рецензований словник. Він стає джерелом інформації щодо походження, значення слова, містить ілюстративний матеріал, посилання на інші етимологічні словники і т. ін.; має місце і зрозуміла, цілком виправдана народна етимологія, яка базується на прозорій семантиці.

“Етимологічно-семантичний словник української мови” в контексті лексикографічних праць митрополита Іларіона мав складну історію перипетій у друкуванні, пройшов довгий тернистий шлях від 1964 р., коли була надрукована його початкова частина від *a* до *абшид*, потім видання переривалося, і тільки після смерті митрополита Іларіона, коли рукопис був переданий Товариству “Волинь”, виявилось, що він ще не був готовий до друку. Загалом цей словник укладався більше 30 років (1933-1964), друкувався окремими частинами у журналах “Віра й Культура”, “Рідна Мова”. Остаточний варіант словника самим І. Огієнком не був підготовлений до друку. Коли рукопис потрапив до редакційної колеги Товариства “Волинь”, з'ясувалося, що потрібні коректура, доповнення, осмислення всіх тих джерел, якими користувався автор, і, в цілому, доопрацювання матеріалу. І нарешті “Етимологічно-семантичний словник української мови” Івана Огієнка вийшов у чотирьох томах, які налічують 1736 сторінок друкованого тексту. Ця багаторічна праця є науковим виданням, яке збагатило сучасну лексикографію. Словник — не лише знак поваги до автора, це серйозна праця, концептуально виважена, вона доповнює уявлення про енциклопедичну діяльність Івана Огієнка.

Список використаних джерел:

1. Проф. Огієнко І. Український стилістичний словник. — Вінніпег: Накладом Товариства “Волинь”, 1978. — 496 с.
2. Тараненко О.О., Німчук В.В., Дзендзелівський Й.О. Лексикографія // Українська мова: Енциклопедія / Ред. кол.: В.М.Русанівський, О.О.Тараненко (співголови), М.П.Зяблюк та ін. — К.: Українська енциклопедія, 2000. — С.274-281.

Two dictionaries by Ivan Ogijenko are considered in the article — “The Ukrainian stylistic dictionary” and “The Etymological and semantic dictionary of the Ukrainian language” in 4 volumes. Their analysis is implemented in the context of the author’s lexicographical works.

Key words: the dictionary, the etymology, the semantics, the stylistics, the standard.

Отримано: 25.04.2005 р.